

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
YIL 7, SAYI 14, BAHAR 2021

Doç. Dr. Türker Barış BULDUK

Adıyaman Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Adıyaman/TÜRKİYE
turkerbulduk@gmail.com
ORCID

KUMUK TÜRKÇESİNDE KÖKTÜRKÇE SÖZLÜKSEL UNSURLAR

AN EVALUATION ON KÖKTÜRK
TURKISH LEXICAL ELEMENTS IN
KUMUK TURKISH

Makale Türü: Araştırma Makalesi	Article Information: Research Article
Yükleme Tarihi: 07.03.2021	Received Date: 07.03.2021
Kabul Tarihi: 12.04.2021	Accepted Date: 12.04.2021
Yayımlanma Tarihi: 30.04.2021	Date Published: 30.04.2021

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Bulduk, Türker Barış, “Kumuk Türkçesinde Köktürkçe Sözlüksel Unsurlar”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl 7, Sayı 14, Bahar 2021, s. 384-405.

Bulduk, Türker Barış, “An Evaluation on Köktürk Turkish Lexical Elements in Kumuk Turkish”, *Hikmet-Journal of Academic Literature*, Year 7, Volume 14, Spring 2021, p. 384-405.

[10.28981/hikmet.892445](https://doi.org/10.28981/hikmet.892445)

Doç. Dr. Türker Barış BULDUK

KUMUK TÜRKÇESİNDE KÖKTÜRKÇE SÖZLÜKSEL UNSURLAR

**AN EVALUATION ON KÖKTÜRK TURKISH LEXICAL ELEMENTS IN KUMUK
TURKISH**

ÖZ

Kumuklar, Kafkasya'da yaşayan en önemli Türk topluluklarından biridir. Yaşadıkları coğrafyanın Türklerin göç yolları üzerinde bulunması ve kadim bir geçmişe sahip olmaları, Kumukların konuştuğu Türkçeyi daha değerli kılmaktadır. II. Köktürk Devleti döneminden kalan ve Türkçenin bilinen en eski yazılı belgelerinden olan Orhun Yazıtlarındaki söz varlığının izlerini Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde bulmak mümkündür. Kumuk Türkçesi de bu lehçelerden biridir. Kumuk Türkçesi, Kafkasya'da en yaygın konuşulan dillerdendir. Türkçenin farklı lehçelerindeki Köktürkçe sözlüksel unsurların tespit edilmesi ve bunlardaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konması, Türkçenin lehçeleri arasındaki ilişkileri belirlemede yardımcı olacaktır. Bu çalışmada, Köktürkçe ve Kumuk Türkçesinin söz varlıkları karşılaştırılmış ve ortaklaşan birçok kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerden Kumuk Türkçesinde farklı ses özellikleri gösterenler ile aynen kullanılanlar tasnif edilerek bunların anlamları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kumuklar, Kumuk Türkçesi, Orhun Yazıtları, söz varlığı.

ABSTRACT

Kumuks are one of the most important Turkish communities living in the Caucasus. The fact that the geography they live in is on the migration routes of the Turks and that they have an ancient past makes the Turkish spoken by the Kumuks more valuable. II. It is possible to find the traces of the vocabulary in the Orkhon Inscriptions, which are the oldest known written documents of Turkish, remaining from the period of the II. Köktürk State, in the historical and contemporary dialects of Turkish. Kumuk Turkish is one of these dialects. Kumuk Turkish is one of the most widely spoken languages in the Caucasus. Identifying the Köktürk lexical elements in different dialects of Turkish and revealing the similarities and differences in them will help determine the relationships between the dialects of Turkish. In this study, the vocabularies of Köktürk Turkish and Kumuk Turkish were compared and many common words were determined. Among these words, those that show different phonetic characteristics in Kumuk Turkish and those that are used exactly are classified and their meanings are emphasized. Keywords: Kumuks, Kumuk Turkish, Orkhon Inscriptions, vocabulary.

Keywords: Kumuks, Kumuk Turkish, Orkhon Inscriptions, vocabulary.

Giriş

İlk Türk yurdunun Altay ve Ural Dağları boyunca uzandığı Hazar Denizi ve kuzeydoğu bozkırlarından Tanrı Dağları'na kadar genişlediği bilinmektedir. Tarihleri boyunca Çin Seddi'nden Balkanlara kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler, bu coğrafyada asırlara damga vurmuş birçok devlet kurmuşlar, adeta dünya kültür ve medeniyet tarihinin temel taşlarından biri olmuşlardır. Yaşadıkları coğrafyalardan çeşitli sebeplerle göç etmek zorunda kalan Türkler, yurt edindikleri yerlerde benliklerini korumayı başarmışlardır. Kumuklar da benliklerini yüzyıllardır korumayı başaran Türk topluluklarından biridir.

Etnik kökenleri bakımından farklı görüşler olsa da Oğuz ve Kıpçak Türklerinin karışmasıyla ortaya çıktığı kabul edilen Kumuklar, Dağıstan Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda Hazar Denizi sahili boyunca yüksek kesimlerde yaşamaktadırlar. 7. yüzyıldan bu yana Kafkasya'nın zorlu coğrafi şartlara sahip yüksek bölgelerinde yaşayan Kumuklar, Rusların özellikle 16. yüzyıldan sonra güçlenmesi ve Kumukların yaşadığı bölgeleri istila etme çabalarına uzun bir süre direnmişler, fakat neticede 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşadıkları toprakların Ruslar tarafından ele geçirilmesine engel olamamışlardır (Kurtuluş, 2002: 372).

Kumuklar, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zengin bir coğrafyada yaşamaktadırlar. Bölgenin bu özelliğine ek olarak doğudan batıya göç yolları üzerinde de bulunması tarih boyunca birçok etnik unsura yurt olmasına neden olmuştur. Tarihçi Strabon, Kafkasya'da meskün yetmiş yakın farklı kavim olduğunu ve bu kavimlerin birbirlerinin dillerini bilmeden yaşadığını belirtmektedir. Bu kavimlerin üç yüze yakın dil konuştuğunu ve Romalıların Kafkasya'daki işlerini 130 tercümanla sürdürdüğünü ifade etmektedir (Karataş ve Arbatlı, 2015: 102). Kumuk Türkçesi, Kafkasya bölgesindeki dil ve ırk çeşitliliği içerisinde Avarca ile birlikte en çok konuşulan dil olma özelliğine sahiptir. Dil bilimi uzmanlarının, Kıpçak Türkçesinin Kıpçak-Oğuz alt grubu içerisinde inceledikleri Kumuk Türkçesi, taşıdığı fonetik özellikler sebebiyle Osmanlıca ve Kazak Türkçesi arasında bir yerde de değerlendirilebilir. Azerbaycan Türkçesi ile Kumuk Türkçesinin coğrafi konum ve yakın ilişkilere bağlı olarak birçok benzerliğinin olduğu da görülmektedir (Kurtuluş, 2002: 372). Kumuk Türkçesi, farklı dillerde konuşan Kafkas halklarının uzun bir süre ortak anlaşma ve konuşma dili olarak kullanılmış, 1918 yılında kurulan ve Abhaz, Çerkes, Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halklarından oluşan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak kabul edilmiştir (Karataş ve Arbatlı, 2015: 103).

Kumukların köklü bir geçmişe sahip olmaları, konuştukları Türkçeyi de daha değerli kılmaktadır. Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtları'ndaki dil malzemesi Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinin birbirleriyle olan koşutluklarının ortaya konmasında anahtar rolü oynamaktadır. Kumuk Türkçesinin konuşulduğu coğrafya, Türklerin doğudan batıya göç ettiği yollar üzerinde bulunması ve Türklerin kadim yurtlarından birisi olması dolayısıyla önemlidir. Burada konuşulan Türkçenin söz varlığında Orhun Yazıtları'nın izlerini aramak bu dilin diğer Türk lehçeleriyle olan ilişkilerini belirlemede etkili olacaktır. Bu bağlamda, çalışmamızda Orhun Yazıtları'ndaki söz varlığı ile Çetin Pekacar'ın hazırladığı Kumuk Türkçesi Sözlüğü'ndeki kelimeler karşılaştırılacaktır. Tespit

edilen kelimelerden fonetik bakımdan farklılık gösterenler ve aynen kullanılanlar tasnif edilecektir. Bu kelimelerin anlamları verilecek ve bir kısmının Orhun Yazıtları'nda geçtiği yer gösterilecektir.

1. Kumuk Türkçesi

Kumuk Türkçesinin Türk lehçelerinin hangi grubuna dâhil olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Temel olarak Kuzeypatı (Kıpçak) grubuna dâhil olduğu kabul edilen Kumuk Türkçesinin alt gruplardan hangisine girdiği noktasında ortak görüş bulunmamaktadır. 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Kumuklar, bu tarihte Latin harfleri esas alınarak hazırlanan yeni bir alfabe kabul ettiler. 1938'de ise diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Kiril esaslı bir alfabeyi kullanmaya başladılar (Pekacar, 2007: 944).

Kumuk Türkçesinin başlıca ses özellikleri şunlardır:

- /ı/ ünlüsü inceltme özelliği olan ünsüzlerin yanında /i/ye dönüşür: ariw “temiz, güzel” (<ET arıĝ).
- /ı/ ünlüsü özellikle yuvarlaklaştırıcı /w/ ünsüzü olmak üzere bazı ünsüzlerin etkisiyle /u/ya dönüşür: açuw “öfke” (<ET açıĝ).
- /e/ ünlüsünün /a/ya dönüştüğü az da olsa görülür: asıramaq “korumak, beslemek” (<DLT esirge-).
- /a/ ünlüsünün yuvarlaklaşarak /u/ya dönüştüğü çok sayıda kelime bulunur: yuwuq “yakın” (<ET yakın).
- /i/ ünlüsü de birçok kelimeye yuvarlaklaşarak /ü/ye dönüşür: börü “kurt” (<ET böri).
- /e/ ünlüsünün /ü/ye dönüştüğü örnekler de bulunmaktadır: tüye “deve” (<ET teve).
- Yuvarlak ünlü /ü/ bazı kelimelerde düzleşerek /i/ye dönüşür: belgi “işaret” (<DLT belĝü).
- /e/ ünlüsü darlaşarak /i/ye dönüşür: biy “bey” (<ET beg).
- /o/ ünlüsü darlaşarak /u/ya dönüşür: buĝa “boĝa” (<ET boĝa).
- /ö/ ünlüsü darlaşarak /ü/ye dönüşür: üyren- “öĝrenmek, alışmak” (<ET öĝrenmek).
- /i/ ünlüsü bazı kelimelerde genişleyerek /e/ye dönüşür: el “memleket” (<ET il).
- Tonsuz /k/ ünsüzü Kıpçak grubu öteki Türk lehçelerinin aksine korunmamış ve tonlulaşarak /g/ olmuştur: geme “gemi” (<ET kemi).
- Ünlüler arasında ve akıcı ünsüzler arasındaki /p/ tonsuz ünsüzünün tonlulaşarak /b/ye dönüştüğü görülür: göbük “köpük” (<ET köpüg).
- Eski Türkçe kelime başı /t/ ünsüzleri Kumuk Türkçesinde genellikle korunmuştur: tuman “duman, sis” (<ET tuman).
- Kumuk Türkçesinde /ç/ ünsüzü korunmuştur: ocaq “ocak” (<ET ocaĝ).
- Genellikle ilk hece sonunda olmak üzere kelime içinde /g, ĝ/ ünsüzleri sızıcılaşarak /w/ olmuştur. Çok heceli kelimelerin sonundaki /g, ĝ/ ünsüzleri de bazen sızıcılaşarak /w/ olmuştur: awuz “aĝız” (<ET aĝız), siriw “sürü” (<ET sürüg).
- Birkaç kelimeye /q-k/ ünsüzü sızıcılaşarak /x-ħ/ olmuştur: xap- / ħap- “kaptmak” (<ET ħapmak).

- Kelime içinde ve bilhassa ilk hece sonunda /q-k/ ünsüzü, ünlüler arasında ve akıcı ünsüzler yanında yaygın olarak sızıcılaşıp /ğ/ olmuştur: toğuz “dokuz” (<ET tokuz).
- Bazı kelimelerde ilk hece sonundaki /b/ ünsüzü /w/’ye dönüşür: aw “av” (<ET ab).
- Eski damak ünsüzü /ñ/, Kumuk Türkçesinde kalın ünlü yanında /ğ/; ince ünlü yanında /g/ olmuştur: mağa “bana” (<ET manga).
- Eski Türkçe kelime içi ve sonundaki /d/ ünsüzü Kumuk Türkçesinde akıcılaşıp /y/ olmuştur: ayaq “ayak” (<ET adaq).
- Kumuk Türkçesinde kelime başındaki /b/ ünsüzü /m/’ye dönüşür: munça “bunça”.
- Daha çok ince ünlülü kelimelerde, ilk hece sonunda /g/ ünsüzü akıcılaşıp /y/ olmakla beraber kalın ünlülü kelimelerden birkaçında da /ğ/ ünsüzünün akıcılaştığı görülür: baylamak “bağlamak” (<ET bağlamak).
- Kelime başında /y-c/ meselesi bakımından Kumuk Türkçesi /y/ tarafında olmakla birlikte bazı kelimelerde y- > c- değişmesi görülür ki bunlar da komşu bir Türk lehçesinden, muhtemelen Karaçay Türkçesinden geçmiş olmalıdır: cuw- “yıkamak”.
- Kumuk Türkçesinde bazı kelimelerde /ñ/ yerini /y/’ye bırakmıştır: müyüz “boynuz” (<DLT müñüz).
- Kelime içinde /g, ğ/ ünsüzleri Kumuk Türkçesinde bazen düşer: ulaq “oğlak”, ine “iğne”.
- Hem Türkçe kökenli hem de Arapça alıntı bazı kelimelerin başında /h- / ve /y-/ türemesi görülür: haw “av”, harsız “arsız, edepsiz”, yip “ip”, yüzüm “üzüm” (Pekacar, 2007: 944-958).

2. Kumuk Türkçesinde Tespit Edilen Köktürkçe Sözlüksel Unsurlar

Bu çalışmada Çetin Pekacar tarafından hazırlanan Kumuk Türkçesi Sözlüğü’ndeki kelimeler ile Orhun Yazıtlarının söz varlığı karşılaştırılmıştır. Tespit edilen kelimeler, ses veya şekil özellikleri bakımından farklılık gösterenler ve Kumuk Türkçesinde aynen kullanılan sözlüksel unsurlar şeklinde tasnif edilmiştir. Ortaklaşan ve farklılaşan kelimelerden birçoğunun Orhun Yazıtları’nda geçtiği yerler günümüz Türkçesindeki karşılıklarıyla beraber gösterilmiştir, bu kelimeler belirlenirken genellikle ses veya şekil farklılığı gösterenler tercih edilmiştir.

2.1. Ses veya Şekil Değişikliğine Uğrayan Sözlüksel Unsurlar

aç- “acıkmak”

Kum. açiq- “acıkmak, karnı aç olmak” (KTS, 23)

Kökt. *Açsar tosiq ömez sen, bir todsar açsiq ömez sen.* “Acıksan tokluk düşünmezsin, bir doysan açlığı düşünmezsin.” (BK/K-6)

açsiq “acıkmak olma, aç olma”

Kum. açliq “açlık” (KTS, 23)

Kökt. *Açsık tosık ömez sen.* “Açlık, tokluk düşünmezsin.” (KT/G-8)

adak “ayak”

Kum. *ayaq* “ayak, bacak” (KTS, 51)

Kökt. *Türk budun adak kamsatdı.* “Türk milleti ayak titretti.” (KT/K-7)

adğır “aygır”

Kum. *ayğır* “aygır” (KTS, 52)

Kökt. *Ol tegdükde Bayırkununğ aq adğırığ udluqın sıyu urtı.* “O hücum ettiğinde Bayırkunun ak aygırını uyluğunu kırarak vurdular.” (KT/D-36)

adrıl- “ayrılmak”

Kum. *ayrıl-* “ayrılmak” (KTS, 54)

Kökt. *Türk budun kanın bulmayın Tabğaçada adrıldı, kanlandı.* “Türk milleti hanını bulmayıp Çin’den ayrıldı, hanlandı.” (T-2)

ağrı- “hastalanmak”

Kum. *awru-* “hastalanmak, ağrımak, sızlamak” (KTS, 48)

Kökt. *Uluğ oğlum ağrıp yok bolça Kuğ Senğünüg balbal tike birtim.* “Büyük oğlum hastalanıp yok olunca Ku’yu, generali balbal olarak dikiverdim.” (BK/G-9)

altın “altın”

Kum. *altın* “altın, altından” (KTS, 33)

Kökt. *Altun kümüş işgiti kutay bunğsuz ança birür.* “Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor.” (KT/G-5)

arqa “arka, kıç”

Kum. *arqa* “sırt, arka” (KTS, 40)

Kökt. *Toruğ buqalı semiz buqalı arqada bönğser, semiz buqa toruğ buqa tiyin bilmez ermiş tiyin ança saqındım.* “Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa, semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip öyle düşündüm.” (T-I. Taş/B-5)

artuğ “fazla, sayıca çok, kalabalık”

Kum. *artıq* “fazla, aşırı” (KTS, 41)

Kökt. *Yarıqında yalmasında yüz artuğ oqın urtı, yüziñge başıñga bir oq tegürmedi.* “Zırhından, kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular, yüzüne başına bir tane değdirmedi.” (KT/D-33)

aşan- “yemek yemek, yemek yenilmek”

Kum. *aşa-* “yemek yemek” (KTS, 44)

Kökt. *Anı subqa bardımız. Ol sub kodı bardımız. Aşangalı tüşürtümüz.* “Anı suyuna vardık. O sudan aşağıya gittik. Yemek yemek için attan indirdik.” (T/K-3)

atlığ: atlı, süvari (OTG, 239) / **atlı:** atlı (KTS, 46)

azkıña “azıcık”

Kum. azgine “çok az, biraz, azıcık” (KTS, 56)

Kökt. Azkın̄ya Türk budun yoriyur ermiş. “Azıcık Türk milleti yürüyormuş.” (T-9)

başlayu “önce, ilk önce”

Kum. başlapğı “birinci, ilk, baştaki” (KTS, 65)

Kökt. Başlayu Kırgız kağanıg balbal tıkdım. “Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim.” (KT/D-25)

beg: bey (OTG, 240) / **biy:** bey, emir (KTS, 77)

ben: ben (birinci şahıs zamiri) (OTG, 240) / **men:** ben (KTS, 198)

berü: beri, beride, bu tarafta (OA, 88) / **beri:** beri, buraya, bu tarafa (KTS, 70)

biç- “biçmek, kesmek”

Kum. biç- “biçmek, kesmek” (KTS, 72)

Kökt. Bunça budun saçın kulkağın ... biçdi. “Bunca millet saçını, kulağını ... kesti.” (BK/G-12)

bir- “vermek”

Kum. ber- “vermek, sunmak, takdim etmek” (KTS, 70)

Kökt. Kağan atı bunda biz birtimiz. “Kağan adını burda biz verdik.” (KT/D-20)

birle “ile, birlikte”

Kum. birge “birlikte, beraber” (KTS, 75)

Kökt. Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl Ögüz Şantung yazıka tegi süledimiz. “Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir, Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik.” (KT/D-17)

biş: beş (OTG, 241) / **beş:** beş rakamı (KTS, 70)

bişinç: beşinci, beşinci olarak (OTG, 241) / **beşinci:** beşinci (KTS, 70)

bizin̄g: bizim (OTG, 241) / **bizin:** bizim (KTS, 77)

bizin̄ge: bize, bizde (OA, 90) / **bizge/bizde:** bize, bizde (KTS, 77)

bizinte: bizden (OTG, 241) / **bizden:** bizden (KTS, 77)

bizni: bizi (OTG, 241) / **bizin:** bizi (KTS, 77)

bor “boran, kar fırtınası”

Kum. boran “tipi, kar fırtınası” (KTS, 78)

Kökt. Türgiş kağan süsi Bolçuda oça borça kelti. “Türgiş kağanın ordusu Bolçuda ateş gibi, fırtına gibi geldi.” (KT/D-37)

böri “kurt”

Kum. böri “kurt” (KTS, 81)

Kökt. *Tenġri küç birtük üçün kaŋım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı kony teg ermiş.* “Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.” (KT/D-12)

buka “boğa”

Kum. *buğa* “boğa”

Kökt. *Toruğ bukalı semiz bukalı arkada böngser, semiz buka toruğ buka tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakındım.* “Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa, semiz boğa zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip öyle düşündüm.” (T-6)

bulgak “kışkırtan, tahrik eden”

Kum. *bulğamaq* “çalkalanmak, karıştırılmak, bulanmak” (KTS, 83)

Kökt. *Tenġri yir bulgakın üçün yağı boldı.* “Gök, yer bulandığı için düşman oldu.” (KT/K-4)

bulganç “karışık, düzensiz”

Kum. *bulğançiq* “bulanık” (KTS, 83)

Kökt. *Türk budunı yime bulganç o timiş, Oguzı yime tarķınç ol timiş.* “Türk milleti yine karışıklık içindedir demiş, Oğuzu yine sıkıntılıdır demiş.” (T-5)

bulut: bulut / **bulut:** bulut (KTS, 83)

bung “dert, sıkıntı, ihtiyaç, yokluk”

Kum. *muñ* “eder, acı, elem, gam, üzüntü” (KTS, 203)

Kökt. *Altun kümüş işgiti kutay bunğsuz ança birür.* “Altını, gümüşü, ipeği ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor.” (KT/G-5)

buyruğ: bir unvan, yüksek görevli, kumandan, buyruk (OTG, 242) / **buyruq:** buyruk, emir (KTS, 85)

elig “elli sayısı”

Kum. *elli* “elli” (KTS, 120)

Kökt. *Elig yıl işig küçüg birmiş.* “Elli yıl işi gücü vermiş.” (KT/D-8)

irak “uzak”

Kum. *yıraq* “uzak” (KTS, 395)

Kökt. *Süçig sabın yımşak aġın arıp irak budunuğ anca yağutır ermiş.* “Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış.” (KT/G-5)

it “köpek (yıl adı)”

Kum. *it* “köpek” (KTS, 168)

Kökt. *Bunça kağanıp kaŋım kağan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı.* “Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı onuncu ay yirmi altıda uçup gitti.” (BK/G-10)

iki: iki rakamı (OTG, 244) **eki:** iki (KTS, 118)

ikin “iki, ikisi, her ikisi”

Kum. ekew “iki, ikisi” (KTS, 118)

Kökt. *Üze kök tenġri asra yaġız yir kılunduġda ikin ara kişi oġlı kılinmış.* “Üstte mavi gök, altta yaġız yer yaratıldıġında, ikisi arasında insan oġlu yaratılmış.” (KT/D-1)

ikinti: ikinci (OA, 95) / **ekinçi:** ikinci (KTS, 118)

il: devlet, ülke (OTG, 244) / **el:** ülke, memleket (KTS, 119)

inġek “inek”

Kum. inek “inek” (KTS, 164)

Kökt. *İnġek kölükün Toġlada Oġuz kelti.* “İnek, yük hayvanı ile Togla’da Oġuz geldi.” (T/G-8)

isig “ısı, sıcaklık, ateş”

Kum. issi/issilik “sıcak, sıcaklık” (KTS, 167)

Kökt. *Yaġımız tegre oçuġ teg erti, biz isig ertimiz.* “Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik.” (T/G-1)

kaçan “ne zaman”

Kum. qačan “ne zaman, ne vakit” (KTS, 240)

Kökt. *Anġaru sülemeser kaçan nenġ erser ol bizni, kaġanı alp ermiş ayġuġısı bilge ermiş, kaçan nenġ erser ölüртеçi kök.* “Ona karşı ordu sevk etmezsek, ne zaman bir şey olsa o bizi kaġanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş ne zaman bir şey olsa öldürecektir.” (T/D-4, 5)

kal-: kalmak, umutsuz durumda olmak (OTG, 245) / **qal-:** kalmak (KTS, 243)

kalın: kalın, ince olmayan (OA, 98) / **qalın:** kalın (KTS, 242)

kan: kan (OTG, 246) / **qan:** kan (KTS, 244)

kapıġ “kapı, geçit”

Kum. qapu “kapı” (KTS, 246)

Kökt. *Qırıġaru Yinçü öġüz keçe Temir Kapıġka tegi süledim.* “Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu sevk ettim.” (KT/G-3, 4)

kar: kar (OTG, 246) / **qar:** kar, kardan (KTS, 247)

qara: siyah, halk tabakası, avam (OA, 99) / **qara:** siyah, ayak takımı, basit halk, avam (KTS, 247)

kaç: kaç (OTG, 246) / **qaş:** kaç (KTS, 252)

katun “hatun, hakanın eşi”

Kum. qatun “eř, karı, zevce, hanım” (KTS, 253)

Kökt. *Öġüm katun ulayu öġlerim ekelerim kelingünüm kuñcuylarım bbuncayime tirigi küng boldaçı erti, ölügi yurtta yolta yatu qaldaçı ertigiz.* “Annem hatun ve

analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunca yaşayanlar cariyeye olacaktı, ölenler yurttan yolda yatıp kalacaktınız.” (KT/K-9)

kazgan-: kazanmak, elde etmek, başarılı olmak (OTG, 246) / **qazan-**: bir şeyi elde etmek, ele geçirmek, kazanmak, hak etmek (KTS, 258)

keçig “ırmak geçidi”

Kum. geçiw “geçit, geçiş yeri” (KTS, 132)

Kökt. İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. “İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik.” (T/K-11)

kel: gelmek (OTG, 247) / **gel-**: gelmek (KTS, 133)

kelin “gelin”

Kum. gelin “gelin” (KTS, 133)

Kökt. Ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kuñcuylarım bbuncayime tiriği küng boldaçı erti, ölügi yurtda yolta yatu kaldaçı ertigiz. “Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunca yaşayanlar cariyeye olacaktı, ölenler yurttan yolda yatıp kalacaktınız.” (KT/K-9)

kelür- “getirmek”

Kum. geltir- “getirmek, göstermek, vermek” (KTS, 134)

Kökt. Bir tümen ağı altun kümüş kergeksiz kelürti. “On binlik hazine, altın, gümüş fazla fazla getirdi.” KT/K-12)

kergeksiz “gereksiz, lüzumsuz, bol bol, ihtiyaçtan fazla”

Kum. gereksiz “gereksiz” (KTS, 135)

Kökt. Bir tümen ağı altun kümüş kergeksiz kelürti. “On binlik hazine, altın, gümüş fazla fazla getirdi.” KT/K-12)

kıl-: kılmak, yapmak, etmek (OTG, 247) / **qıl-**: yapmak, etmek, işlemek (KTS, 260)

kırk: kırk sayısı (OTG, 247) / **qırq:** kırk (KTS, 261)

kış: kış mevsimi (OTG, 261) / **qış:** kış, kışlık (KTS, 263)

kışla-: kışlamak, kışı geçirmek (OTG, 247) / **qışla-**: kışlamak, kışı geçirmek (KTS, 263)

kız: kız, kız evladı (OA, 101) / **qız:** kız (KTS, 264)

kız-: kızmak, öfkelenmek (OTG, 247) / **qız-**: kızmak (KTS, 265)

kızıl: kızıl, kırmızı (OA, 102) / **qızıl:** kızıl, kırmızı (KTS, 265)

kiçig “az, pek az, küçük”

Kum. giççi “küçük” (KTS, 137)

Kökt. İlgerü Şantunğ yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. “Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı.” (KT/G-3)

kir-: girmek, atılmak, dalmak, sığınmak, tâbi olmak (OTG, 248) / **gir-**: girmek (KTS, 137)

kişi: insan, adam, halk (OA, 102) / **gişi**: kişi, kimse, şahıs (KTS, 137)

kiyik “yaban hayvanı, geyik”

Kum. giyik “kurt, geyik” (KTS, 138)

Kökt. Kiyik yiyü tabışğan yiyü olurur ertimiz. “Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk.” (T/G-1)

kod-: koymak, bırakmak (OA, 102) / **qoy-**: bırakmak (KTS, 269)

kon-: konmak, yerleşmek (OTG, 248) / **qon-**: konmak, yerleşmek, oturmak (KTS, 267)

kon̄y: koyun (OA, 103) / **qoy**: koyun (KTS, 269)

korı-: korumak (OA, 103) / **qoru-**: korumak, muhafaza etmek (KTS, 268)

korq-: korkmak (OTG, 248) / **qorq-**: korkmak (KTS, 267)

kök: gök, sema, hava (OA, 103) / **gök**: gök (KTS, 139)

kön̄ül: gönül, kalp, düşünce, anlayış, arzu (OA, 103) / **gön̄ül**: gönül, kalp (KTS, 140)

kör-: görmek, tâbi olmak, itaat etmek (OA, 103) / **gör-**: görmek, seyretmek (KTS, 141)

köz: göz (OTG, 248) / **göz**: göz (KTS, 142)

kötür “kaldırmak, yükseltmek”

Kum. göter “kaldırmak” (KTS, 142)

Kökt. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kañım İltiriş Kağanıñ ögüm İlbilge Katunuğ ten̄ri töpüsünde tutup yügerü kötürti erinç. “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.” (BK/D-10)

kul: kul, köle, esir, hizmetkâr (OA, 104) / **qul**: kul, köle (KTS, 270)

kulkaç “kulak”

Kum. qulak “kulak” (KTS, 270)

Kökt. Bunça budun saçın kulkaçın ... bıçdı. “Bunca millet saçını, kulağını kesti.” (BK/G-12)

küç: kuvvet, güç, zor (OA, 104) / **güç**: güç, kuvvet, takat (KTS, 145)

kümüş: gümüş (OTG, 249) / **gümüş**: gümüş, gümüştan (KTS, 146)

kün: gün, güneş, gündüz (OTG, 249) / **gün**: gün, güneş (KTS, 146)

küntüz: gündüz (OTG, 249) / **gündüz**: gündüz (KTS, 146)

men “ben”

Kum. *men* “ben” (KTS, 198)

Kökt. *Men iniligü bunça başlayu kazğanmasar Türk budun ölteçi erti, yok boldaçı erti.* “Ben küçük kardeşimle beraber böyle başa geçip kazanmasam Türk milleti ölecekti, yok olacaktı.” (BK/D-33)

mening “benim”

Kum. *meniki* “benim” (KTS, 198)

Kökt. *Mening sabımın simadı, içreki bedizçig ıtı.* “Benim sözümü kırmadı, maiyetindeki resimciyi gönderdi.” (BK/K-14)

neke “niye, niçin”

Kum. *nege* “neden, niye, niçin, ne diye” (KTS, 208)

Kökt. *Öküş tiyin neke korğur biz?* “Çok diye niye korkuyoruz?” (T/İkinci Taş B-4)

nençe “nice, onca, pek çok”

Kum. *neçe* “kaç, ne kadar, nice” (KTS, 208)

Kökt. *Kağım kağan eçim kağan olurtuğında tört bulunğdaki budunuğ nençe itmiş.* “Babam kağan, amcam kağan oturduğunda dört taraftaki milleti nasıl düzene sokmuş.” (BK/K-9)

oçuk “ocak”

Kum. *oçaq* “ocak, sacayağı” (KTS, 212)

Kökt. *Yağımız tegre oçuk teg erti, biz isig ertimiz.* “Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik.” (T/G-1)

ok: ok, boy, kabile (OTG, 250) / ***oq:*** ok (KTS, 215)

olur- “oturmak, yerleşmek, tahta oturmak”

Kum. *oltur-* “oturmak” (KTS, 213)

Kökt. *Türk kağan Ötüken yış olursar ilte bunğ yok.* “Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde sıkıntı yoktur.” (KT/G-3)

onunç: onuncu (OTG, 250) / ***onunçu:*** onuncu (KTS, 213)

ortu “orta”

Kum. *orta* “orta, ortadaki, ortanca” (KTS, 216)

Kökt. *İlgerü kün toksıkka birigerü kün ortusingaru kırıgaru kün batsıkinga yırıgaru tün ortusingaru anda içreki budun çop manğa körür.* “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar onun içindeki millet hep bana tâbidir.” (KT/G-2)

ög: anne, üvey anne (OA, 107) / ***ögey:*** üvey (KTS, 221)

ögsüz “öksüz”

Kum. *öksüz* “öksüz, yetim” (KTS, 222)

Kökt. *Kül Tigin ögsüz aqın binip toqız eren sançdı, orduğ birmedı.* “Kül Tigin öksüz akına binip dokuz eri mızrakladı, merkezi vermedi.” (KT/K-9)

ölüg: ölü (OTG, 251) / **ölü:** ölü, ceset (KTS, 223)

ölür- “öldürmek”

Kum. öltür- “öldürmek” (KTS, 222)

Kökt. *Bilge Tonyuquq Boyla Bağa Tarqan birle İltiriş Kağan boluyın biriye Tabğaçığ önğre Kıtanıyğ yırıya Oguzuğ öküş ök ölürti.* “Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ile beraber İltiriş Kağan olunca güneyde Çin’i, doğuda Kıtay’ı, doğuda Oğuz’u pek çok öldürdü.” (T I. Taş/B-7)

sanğa: sana (OA, 109) / **sağa:** sana (KTS, 283)

sekiz: sekiz rakamı (OTG, 252) / **segiz:** sekiz (KTS, 291)

sini: seni (OTG, 252) / **seni:** seni (KTS, 292)

sözleş- “sözleşmek, konuşup anlaşmak”

Kum. söyleş- “anlaşmak, uyuşmak, uzlaşmak, anlaşmaya varmak” (KTS, 301)

Kökt. *İnim Kül Tigin birle sözleşdimiz.* “Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk.” (KT/D-26)

sub “su, ırmak”

Kum. suw “su” (KTS, 303)

Kökt. *Üze Türk Tenğrisi Türk ıduq yiri subı ança itmiş.* “Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş.” (KT/D-11)

süngüg “mızrak”

Kum. süngü “mızrak”

Kökt. *Sünğüg batımı qarığ söküp en Kögmen yışığ toğa yorıp Kırkız budunuğ uda basdıımız.* “Mızrak batımı karı söküp Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık.” (KT/D-35)

tabışğan “tavşan”

Kum. tavşan “tavşan” (KTS, 326)

Kökt. *Kiyik yiyü tabışğan yiyü olurur ertimiz.* “Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk.” (T/G-1)

tebi “deve”

Kum. tüye “deve” (KTS, 347)

Kökt. *Ol yirte ben Bilge Tonyuquq tegürtük üçün sarığ altun ürünğ kümüz kız kuduz egri tebi ağı bunğsuz kelürti.* “O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kız kadın eğri deve, mal zahmetsizce getirdi.” (T/İkinci Taş G-3, 4)

tenğri “gök, sema, tanrı”

Kum. *teñiri* “tanrı” (KTS, 330)

Kökt. *Tenğri teg tenğride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum.* “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı bu zamanda oturdum.” (KT/G-1)

tirig “diri, canlı, hayat”

Kum. *tiri* “çevik, atik, canlı” (KTS, 335)

Kökt. *Ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kunçuyarım bunça yime tirigi küng boldaçı erti, ölügi yurtta yolta yatu kaldaçı ertigiz.* “Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariyeye olacaktı, ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız.” (KT/K-9)

tir- “dermek, toplamak”

Kum. *ter-* “toplamak” (KTS, 331)

Kökt. *İlgerü kırıgaru sülep tirmiş, kubaratmış.* “Doğuya, batıya asker sevk edip toplamış, yığmış.” (KT/D-12)

tod- “doymak”

Kum. *toymaq* “doymak, kanmak” (KTS, 340)

Kökt. *Bir todsar açışık ömez sen.* “Bir doysan açlığı düşünmezsin.” (KT/G-8)

toq: tok, aç olmayan (OA, 115) / ***toq:*** tok (KTS, 338)

toqt- “vurmak, dövmek”

Kum. *toqala-* “vurmak, dövmek, dayak atmak” (KTS, 338)

Kökt. *Toquz erig eğıre toqtıdı.* “Dokuz eri çevirerek vurdu.” (KT/K-6)

toquz: dokuz rakamı (OTG, 255) / ***toğuz:*** dokuz (KTS, 337)

toquzunç: dokuzuncu (OTG, 255) / ***toğuzunçu:*** dokuzuncu (KTS, 337)

töküt- “akıtmak”

Kum. *tökmek* “dökmek, akıtmak” (KTS, 340)

Kökt. *Kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg birtim ök.* “Kızıl kanımı döktürerek, kara terimi koşturarak işi, gücü verdim hep.” (T II. Taş/D-2)

töpü “tepe, doruk, zirve”

Kum. *töbe* “tepe, tümsek, kurgan, höyük” (KTS, 340)

Kökt. *Türk budun yoq bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kañım İltiriş Kağanıñ ögüm İlbilge Katunuğ tenğri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç.* “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş Kağan’ı, annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak.” (KT/D-11)

tört: dört rakamı (OTG, 255) / ***dört:*** dört (KTS, 115)

törtünç: dördüncü (OTG, 255) / ***dörtünçü:*** dördüncü (KTS, 115)

törü “sözlü yasalar, gelenekler, görenekler”

Kum. töre “kanun” (KTS, 341)

Kökt. *Ol törüde üze eçim kağan olurtı.* “O töre üzerine amcam kağan oturdu.” (KT/D-16)

tün: gece, geceleyin (OTG, 256) / **tun:** gece (KTS, 342)

u: uyku (OTG, 256) / **yuxu:** uyku (KTS, 401)

udı-: uyumak (OA, 118) / **yuxla-:** uyumak (KTS, 401)

uluğ: büyük, ulu (OA, 118) / **ullu:** büyük, yüce, ulu (KTS, 352)

umuğ: ümit, destek, dayanak (OA, 119) / **umut:** umut, ümit (KTS, 353)

Uygur: Uygur kavmi (OA, 119) / **Uyğur:** Uygur (KTS, 357)

üçünç: üçüncü olarak (OTG, 257) / **üçünçü:** üçüncü (KTS, 359)

yadag “yaya, piyade”

Kum. yawaw “yayan, yaya olarak, yaya” (KTS, 390)

Kökt. *Men özüm kağan olurtuğuma yir sayu barmış budun ölü yitü yadağın yalınğın yana kelti.* “Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite yaya olarak çıplak olarak dönüp geldi.” (KT/D-28)

yagi “düşman”

Kum. yaw “düşman” (KTS, 389)

Kökt. *Tabğaç kağan yağımız erti.* “Çin kağanı düşmanımız idi.” (T I. Taş/D-2)

yaguk “yakın”

Kum. yuwuq “yakın” (KTS, 401)

Kökt. *Iraq erser yablağ ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür tip ança boşğurur ermiş.* “Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş.” (KT/G-7)

yalınğ “yalın, çıplak”

Kum. yalan “çıplak” (KTS, 378)

Kökt. *Men özüm kağan olurtuğuma yir sayu barmış budun ölü yitü yadağın yalınğın yana kelti.* “Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak, çıplak olarak dönüp geldi.” (KT/D-28)

yana: yine, tekrar (OTG, 258) / **yañıdan:** yine, yeniden, tekrar (KTS, 382)

yanŷ-: yaymak, saçmak, dağıtmak, bozmak (OA, 121) / **yaymaq:** sermek, yaymak, döşemek (KTS, 390)

yılki “at, at sürüsü, sığır”

Kum. yılqi “yılki, at, at sürüsü” (KTS, 395)

Kökt. *Oğlın yotuzın yılkısin barımın anda altım.* “Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini orda aldım.” (BK/D-24)

yımşak “yumuşak”

Kum. yımışaq “yumuşak, yumuşakça, yumuşaklıkla” (KTS, 395)

Kökt. Tabğaç budun sabı süçig ağısı yımşak ermiş. “Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş.” (KT/G-5)

yigirmi “yirmi”

Kum. yigirma “yirmi” (KTS, 396)

Kökt. Kırk artuķı yiti yolu sülemiş, yigirmi süngüş süngüşmiş. “Kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış.” (KT/D-15)

yiti: yedi rakamı (OTG, 260) / **yetti:** yedi (KTS, 394)

yitiñç: yedinci (OTG, 260) / **yettiñçi:** yedinci: (KTS, 394)

yitmiş: yetmiş sayısı (OA, 123) / **yetmiş:** yetmiş (KTS, 394)

yori- “yürümek, ilerlemek”

Kum. yürümek “yürümek” (KTS, 403)

Kökt. Bunça yirke tegi yortıdım. “Bunca yere kadar yürüttüm.” (KT/G-4)

yukaru “yukarı”

Kum. yoğarı “yukarı” (KTS, 397)

Kökt. Yuķaru at yete yadağın ığaç tutunu ağıurdum. “Yukarıya atı yedeğe alarak, yaya olarak, ağaca tutunarak çıkarttım.” (T I. Taş/K-1)

yüzüt- “yüzdürmek”

Kum. yüzdürmek “yüzdürmek” (KTS, 403)

Kökt. Toğla ögüzüg yüzüti keçip süsi ... “Togla nehrini yüzdürerek geçip ordusu ...” (BK/D-30)

2.2. Aynen Kullanılan Sözlüksel Unsurlar

Orhun Yazıtlarında geçen bazı kelimeler Kumuk Türkçesinde de aynı şekil ve anlam özellikleriyle kullanılmaya devam etmektedir. Bu kelimeler şunlardır:

aç: aç, tok olmayan (OTG, 237) / (KTS, 22)

aç- : açmak (OTG, 237) / (KTS, 23)

al- “almak, yakalamak, işgal etmek”

Kum. al- “almak, birini kendine tabi etmek, işgal etmek, ele geçirmek” (KTS, 32)

Kökt. Oğlın yotuzın yılķısın barımın anda altım. “Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini orda aldım. (BK/D-24)

altı: altı rakamı (OTG, 237) / (KTS, 33)

ara: arasında, ortasında (OTG, 238) / (KTS, 37)

aş: yemek, gıda (OTG, 238) / (KTS, 44)

at: ad, unvan, at, beygir (OTG, 238) / (KTS, 45)

ay: ay, otuz günlük süre (OTG, 239) / KTS, 50)

ayt- “söylemek, demek”

Kum. ayt- “söylemek, demek” (KTS, 55)

Kökt. *Anġar aytıp bir atlıġ barmış tiyin ol yolun yorisar unġ tidim.* “Ona söyleyip bir atlı gitmiş diye o yolla yürürsek mümkün olacak dedim.” (T-24)

az: az, birkaç, küçük (OTG, 239) / (KTS, 55)

bar “var, mevcut”

Kum. bar “var, mevcut” (KTS, 60)

Kökt. *Anda kisre tenġri yarlıkazu ġutum bar için ülüġüm bar için ölteġi budunug tirġürü igittim.* “Ondan sonra, Tanrı baġışlasın, devletim var olduġu için, ölecek milleti diriltip besledim.” (KT/D-29)

bar- “varmak, gitmek”

Kum. bar- “gitmek” (KTS, 61)

Kökt. *Iduġ Ötüken yış budun bardıġ.* “Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin.” (KT/D-23)

bay “zengin”

Kum. bay “zengin, varlıklı kimse” (KTS, 66)

Kökt. *Çıġanyıġ bay ġıldı, azıġ öküş ġıldı.* “Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.” (KT/D-16)

bars: pars, leopar (OTG, 239) / (KTS, 62)

bas-: hücum etmek, saldırmak, baskın yapmak (OTG, 239) / (KTS, 62)

baş: baş, doruk, zirve, lider (OTG, 240) / (KTS, 63)

bil-: bilmek (OTG, 240) / (KTS, 73)

bir: bir rakamı, bir kez (OTG, 241) / (KTS, 74)

birik-: birikmek, toplanmak, katılmak (OA, 89) / (KTS, 75)

biz: biz şahıs zamiri (OA, 90) / (KTS, 77)

bol- “olmak”

Kum. bol- “olmak” (KTS, 78)

Kökt. *Yaġı bolup itinü yaratunu umaduġ yana içikmiş.* “Düşman olup kendisini tanzim ve tertip edemediġinden yine teslim olmuş.” (KT/D-10)

boz: boz (OTG, 241) / (KTS, 80)

bu: bu (OTG, 241) / (KTS, 81)

er: er, adam, insan, cesur, yiġit (OA, 93) / (KTS, 121)

eren: er, yiğit, asker, erler (OA, 93) / (KTS, 121)

eşid- / eşit-: işitmek, dinlemek, duymak (OA, 94) / (KTS, 124)

iç: iç (OTG, 244) / (KTS, 161)

ini “erkek kardeş”

Kum. ini “küçük erkek kardeş” (KTS, 164)

Kökt. *Anda kisre inişi eşisin teg kılınmaduğ erinç, oğlı kanğın teg kılınmaduğ erinç.* “Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak.” (KT/D-5)

iş: iş, hizmet (OTG, 245) / (KTS, 167)

kim: kim (OTG, 102) / (KTS, 178)

kiş “samur”

Kum. kiş “samur” (KTS, 179)

Kökt. *Edgü özlük atın kara kişin kök teyenğın sansız kelürüp qop qotu.* “İyi binek atını, kara samurunu, mavi sincabını sayısız getirip hep bıraktı.” (BK/GD-12)

kök: gök, sema (OTG, 249) / (KTS, 182)

köl: göl (OTG, 248) / (KTS, 183)

ne: ne, hangi, niçin (OA, 106) / (KTS, 207)

ol: o, şu (OA, 106) / (KTS, 212)

on: on sayısı (OTG, 250) / (KTS, 213)

ot: ateş (OA, 107) / (KTS, 218)

otuz: otuz sayısı (OTG, 251) / (KTS, 218)

oz- “öne geçmek, ileri gitmek, kaçmak, kurtulmak”

Kum. oz- “önüne geçmek, ileri geçmek, geride bırakmak” (KTS, 220)

Kökt. *Biş Balık anı üçün ozdı.* “Beş Balık onun için kurtuldu.” (BK/D-28)

öl-: ölmek (OTG, 251) / (KTS, 222)

öz: öz, kendi (OA, 109) / (KTS, 225)

semiz “şişman”

Kum. semiz “şişman, şişko” (KTS, 292)

Kökt. *Toruğ buqalı semiz buqalı arkadaş böngser, semiz buqa toruğ buqa tiyin bilmez ermiş tiyin ança ssakındım.* “Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa, semiz boğa zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip öyle düşündüm.” (T/B-5, 6)

sen: sen zamiri (OTG, 252) / (KTS, 292)

siz: siz zamiri (OA, 110) / (KTS, 298)

sök-: sökmek, yarmak (OA, 111) / (KTS, 300)

sür-: sürmek, kovmak, sürgün etmek (OA, 111) / (KTS, 305)

tam: duvar, dam (OA, 112) / (KTS, 319)

tanġ: tan, şafak, sabah vakti (OA, 112) / (KTS, 321)

taş: taş, kaya (OTG, 253) / (KTS, 325)

Tatar: Tatar kavmi (OA, 113) / (KTS, 325)

temir “demir”

Kum. temir “demir, demirden” (KTS, 329)

Kökt. Qırıǵaru Yinçü öǵüz keçe Temir Qapıǵka tegi süledim. “Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu sevk ettim.” (KT/G-4)

ter: ter (OTG, 254) / (KTS, 330)

tl/til: dil (OA, 114) / (KTS, 334)

tinġla- “dinlemek”

Kum. tñla- “dinlemek” (KTS, 333)

Kökt. Toǵuz Oǵuz begleri budunı bu sabımın edǵüti eşid qatıǵdı tinġla. “Dokuz Oǵuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle.” (KT/G-2)

tik-: dikmek (OTG, 254) / (KTS, 334)

tile-: dilemek, istemek (OA, 114) / (KTS, 334)

tiz: diz (OTG, 255) / (KTS, 336)

tut-: tutmak, yakalamak (OTG, 256) / (KTS, 343)

Türk: Türk kavmi (OA, 118) / (KTS, 346)

tüş-: düşmek, inmek (OTG, 256) / (KTS, 346)

tüşür-: düşürmek, indirmek (OA, 118) / (KTS, 347)

tüz “itaat eden, barışık, kavgasız, uyumlu, doğru”

Kum. tüz “doğru, düzgün, kurala uygun” (KTS, 348)

Kökt. Begleri yime budunı yime tüz ermiş. “Beyleri de milleti de doğru imiş.” (KT/D-3)

uç: uç (OTG, 256) / (KTS, 351)

uç-: uçmak (OA, 118) / (KTS, 351)

uçuz: ucuz (OA, 118) / (KTS, 351)

ur- “vurmak, dövmek, taş üzerine yazmak, yerleştirmek”

Kum. ur- “vurmak” (KTS, 354)

Kökt. *Nenġ nenġ sabım erser benġġü taşka urtum.* “Her ne sözüm varsa ebedî taşa vurdum.” (BK/K-8)

uzun: uzun (OA, 119) / (KTS, 358)

üç: üç rakamı (OTG, 257) / (KTS, 359)

üz-: kesmek, koparmak, kırmak (OA, 120) / (KTS, 362)

yan: yan, taraf (OA, 120) / (KTS, 381)

yanġıl-: yanılmak, hata etmek (OA, 121) / (KTS, 382)

yaş: yaş, ömür (OA, 121) / (KTS, 387)

yaşa-: yaşamak (OTG, 259) / (KTS, 387)

yaşıl “yeşil”

Kum. yaşıl “yeşil” (KTS, 387)

Kökt. *Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl öġüz Şantunġ yazıka tegi süledimiz.* “Amcam kağan ile doğuda Yeşil nehre Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik.” (BK/D-15)

yat-: yatmak, uzanmak (OA, 121) / (KTS, 389)

yay: yaz mevsimi (OTG, 259) / (KTS, 390)

yaz: bahar, ilkbahar (OTG, 259) / (KTS, 390)

yıl: yıl, sene (OA, 122) / (KTS, 394)

yol: yol (OTG, 260) / (KTS, 397)

yut: açlık, kıtlık (OA, 124) / (KTS, 400)

yüġür- “koşmak, akmak”

Kum. yüġür- “hızlı gitmek, koşmak” (KTS, 401)

Kökt. *Ķanınġ subça yüġürti, sünġükünġ taġça yatdı.* “Kanın su gibi koştı, kemiğin daġ gibi yattı.” (KT/D-24)

yüz: yüz sayısı (OTG, 260) / (KTS, 403)

yüz: yüz, sima (OTG, 260) / (KTS, 403)

Sonuç

Eski Türkçe dönemi metinlerini oluşturan ve Türkçenin bilinen ilk yazılı belgelerinden olan Orhun Yazıtları ile Kafkasya'nın kalabalık Türk topluluklarından biri olan Kumukların söz varlıkları incelendiğinde ortaklaşan birçok sözcüğün olduğu görülür. Bununla birlikte, Kumuk Türkçesinin söz varlığında, yüzyıllardır Rus yönetimi altında olmalarının etkisiyle fazlasıyla Rusça kelime ve yaşanan coğrafya ile İslam kültürünün etkisiyle de Farsça ve Arapça kelimeler de görülmektedir. Orhun Yazıtları ile Kumuk Türkçesinde ortaklaşan iki yüz yirmi iki (222) kelime belirlenmiştir. Bu kelimelerden yüz otuz dokuz (139) tanesi çeşitli ses değişikliklerine uğrayarak Kumuk Türkçesinde kullanılmaya devam etmektedir. Seksen üç (83) tanesi de Orhun Yazıtlarındaki şekliyle kullanılmaktadır.

Ses değişikliğine uğrayan kelimelerden bazılarında “böri > börü, buğa > buğa, kelin > gelin, kergek > gerek, süngüg > süngü, tiriğ > tiri, yılkı > yılqı, yımşaq > yımışaq” gibi küçük ses farklılıkları görülür. Bazılarında ise “azkıña > azgine, başlayı > başlapğı, bulğaq > bulğançıq, tebi > tüye” gibi daha büyük ses farklılıkları dikkat çekmektedir.

Kumuk Türkçesinde /i/ ünlüsü inceltme olan ünsüzlerin yanında /i/’ye dönüşmüştür: bıç- > biç- gibi. En sık rastlanan değişikliklerden birisi de /i/ ünlüsünün genişleyerek /e/’ye dönüşmesidir: bir- > ber-, biş > beş, ikin > ekew, il > el gibi. Kelime içi ve sonundaki /d/ ünsüzü Kumuk Türkçesinde akıcılaşarak /y/ olmuştur: adaq > ayak, adğır > ayğır, tod- > toy- gibi.

Kumuk Türkçesinde /a/ ünlüsü bazı kelimelerde yuvarlaklaşarak /u/’ya dönüşmüştür: yağıq > yuwuq gibi. Kelime içindeki /q-k/ ünsüzlerinin sızıcılaşip /ğ/’ye döndüğü örnekler de dikkat çekicidir: adğır > ayğır, buğa > bua, bulğaq > bulğançıq, toğuz > toğuz, Uyğur > Uyğur, yoğaru > yoğarı gibi.

Kumuk Türkçesinde /ç/ ünsüzünün korunduğu görülür: beşinçi, ekinçi, oçaq, uçuz gibi. Kelime başındaki /b/ ünsüzü Kumuk Türkçesinde /m/’ye dönüşmüştür: ben > men, bung > muñ gibi. Kelime içindeki /g-ğ/ ünsüzleri Kumuk Türkçesinde bazen düşer: qazğan- > qazan-, kergek > gerek, tabışğan > tawşan gibi. Kelime içinde ve sonunda bulunan /b/ ünsüzü bazı kelimelerde /w/’ye dönüşür: sub > suw, tabışğan > tawşan gibi.

Orhun Yazıtlarının söz varlığının Kumuk Türkçesindeki yansımalarını tespit etmek lehçelerin birbirleriyle olan ilişkilerini belirlemede önemli verilere ulaşılmasını sağlayacaktır. Eski Türkçedeki kelimeler incelendiğinde, 8. yüzyıldan günümüze gerçekleşen değişimler doğrultusunda, Türkçenin içinden geçtiği din, kültür ve siyasi dönem etkilerini morfolojik, fonetik, semantik ve sentaktik unsurlar bakımından bulabilmek mümkündür. Kumuk Türkçesi de bu dili konuşanların etnik yapısı ve yaşadıkları coğrafya bakımından dil bilimcilere önemli bir örneklem oluşturmaktadır.

Kısaltmalar Dizini

B	Batı
BK	Bilge Kağan Yazıtı
D	Doğu
DLT	Dîvânu Lugâti’t-Türk
ET	Eski Türkçe
G	Güney
GD	Güneydoğu
K	Kuzey
Kökt.	Köktürkçe
KT	Kül Tigin Yazıtı
KTS	Kumuk Türkçesi Sözlüğü
Kum.	Kumuk Türkçesi
OA	Orhun Abideleri (Muharrem Ergin)
OTG	Orhon Türkçesi Grameri (Talat Tekin)
T	Tonyukuk Yazıtı

Kaynakça

- Bulduk, Türker Barış. (2020), “Derleme Sözlüğü'nde Kumuk Türkçesi Söz Varlığı” *Journal of History School*, s. 501-529.
- Bulut, Serdar. (2018), “Eski Uygur Türkçesinde Türkçe Bitki Adlandırmaları: Yiyecek İçecek Olarak Kullanılan Bitkiler”, *TÜRÜK-Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S 12, s. 562-588.
- Deny, Jean. (2013), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları*, Türk Dil Kurum Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem. (1999), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Erol, Hülya Arslan. (2014), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gabain, A. Von. (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, Tuncer. (2011), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karataş, Ömer - Arbatlı, Mehmed Said. (2015), “Kumuk Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçü” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. 101-120.
- Kurtuluş, Rıza. (2002), “Kumuklar”, *DİA*, C 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Pekacar, Çetin. (2011), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Serebrennikov, B. - Gadjeva, N. (2011), *Türk Yazı Dillerinin Tarihi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şirin, Hatice. (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat. (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Sanat Kitabevi, Ankara.
- Telli, Burak. (2020), “Tarama Sözlüğü'ndeki Akrabalık Adları Üzerine Bir İnceleme”, *Kesit Akademi Dergisi*, S 22, s. 139-156.